

Dinin İktidarı İktidarın Dini Hilafet, Siyaset ve İslâm (750-833)

Nagihan DOĞAN, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Baskı, 2021, 336 sayfa

The Power of Religion The Religion of Power: Caliphate, Politics and Islam (750-833)

Metin AVCI*

Öz

Hız. Peygamberin vefatı sonrası yaşanan bazı siyasi hadiseler, itikadî İslam mezheplerinin ortaya çıkışını doğrudan etkilemiştir. Özellikle Muâviye b. Ebî Süfyan'ın temellerini attığı Emevîler Hilafeti ve ezeli hasımları olan Şîa ve Abbasoğulları iş birliğiyle kurulan Abbâsiler Hilafeti dönemlerinde cereyan eden bazı hadiseler, İslam Mezhepler Tarihi'ni yakından ilgilendirmektedir. “*Dinin İktidarı İktidarın Dini Hilafet, Siyaset ve İslâm (750-833)*” adlı kitap çalışması, Nagihan Doğan'ın hazırladığı doktora tezini ilave bilgiler ve okumalarla zenginleştirilmesi sonucu literatürdeki yerini almış, yazarın din-siyaset ya da din-iktidar ilişkisine dair tarihi süreç içerisinde Müslüman toplumların en tartışmalı konularından birisini gerek birincil kaynaklar gerekse konuyla ilgili

Abstract

The emergence of theological Islamic sects was directly influenced by certain political events that occurred following the Prophet's death. Certain events occurring under the Umayyad Caliphate, founded by Mu'awiya b. Abi Sufyan, and the Abbasid Caliphate, formed with the collaboration of its eternal enemies, the Shi'a and the Abbasids, are intimately associated with the history of Islamic sects. The book study entitled 'Religious Caliphate, Politics, and Islam (750-833)' has established itself in the literature due to Nagihan Doğan's enhancement of her doctoral thesis with supplementary information and readings. The author effectively addresses one of the most contentious issues within Muslim societies throughout history concerning the interplay between religion and pol-

* Dr. Öğretim Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Eskişehir / metin.avci@ogu.edu.tr / <https://orcid.org/0000-0002-8651-0321>.

Başvuru Submission	Kabul Accept	Yayın Publish
23.09.2024	09.12.2024	31.12.2024

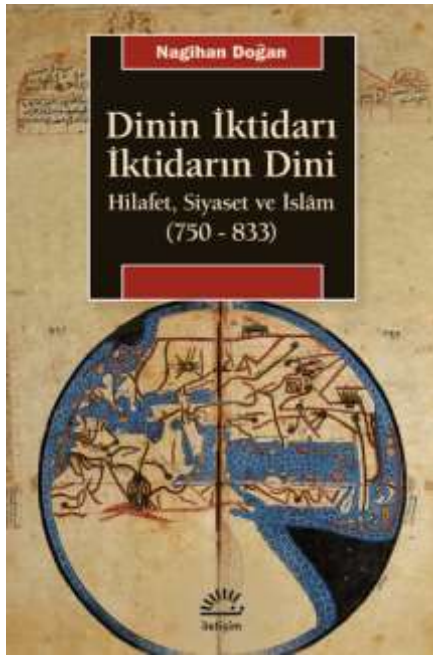
DOI 10.18403/emakalat.1554515

araştırma eserlerinden harmanlayarak başarılı bir şekilde ortaya koyması sonucu, İslam Mezhepleri Tarihi alanına da katkılar sunacak bir içeriğe ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Hilafet, Siyaset, Emeviler, Abbasiler.

itics or power, integrating both primary sources and scholarly research on the topic, thereby producing content that will contribute to the field of history of Islamic sects.

Keywords: History of Islamic Sects, caliphate, politics, Umayyads, Abbasids.

Müslüman toplumların erken tarihinden itibaren dinin siyasetle içkin bir yapı arz ettiği bilinen bir husustur. Çünkü bu iki alanı birbirinden ayırma hususunda seküler toplumlara nazaran bir isteksizlik göze çarparken, İslâm toplumlarında dine siyasî anlam yüklendiği ve siyasî mücadelelerin sanki din uğruna verilen birer uğraş görünümü arz ettiği, tarihin tanıklığı ile sabittir. İşte tam da bu noktada devletin hilafet, milletin ümmet, savaşın cihat, hukukun ise şeriat kavramlarıyla temsil edildiği görülür ki aslında bu geçmişteki İslâm siyasetinin, kültürünün ve düşünce mirasının olduğu gibi yaşatılma gayretidir.

Bir tarihçinin günümüz aktüel tartışma konuları arasında kendine yer bulan cihat, siyasî liderlik ve mezhep kavgalarının köklerini İslâm tarihinin erken dönemlerinde araması biraz da onun entelektüel merakına bağlanabilir. Bu merakla sahip araştırmacılardan biri Nagihan Doğan'dır. O günümüz İslâm dünyasının Sünnî ve Şii şeklinde ikiye bölünmesinin sebeplerini, Hz. Peygamberin vefatından sonra cereyan eden hilafet/imamet tartışmalarında aramakta, bu mücadelenin günümüze siyasî liderlik meselesi olarak geldiğini söylemektedir. "Dinin İktidarı İktidarın Dini Hilafet, Siyaset ve İslâm (750-833)" adlı bu çalışma, onun Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak'ın danışmanlığında hazırladığı doktora tezini ilave bilgiler ve okumalarla zenginleştirmesi sonucu literatürdeki yerini almıştır.

Yazar hemen kitabının başında kaynakça ve transliterasyona dair kısa bir not aktarımlı yaptıktan sonra, 100/718-719 yılında Hâşimiyeye propagandasını başlatan ve 218/833 yılında Mihne hareketinin ilanı ve Halife Me'mûn'un ölümüyle biten bir kronoloji sunmaktadır ki bunun okuyucu açısından oldukça faydalı olduğu söylenebilir. Keza Kureyş'e dair verdiği şecere son derece faydalıdır. Yazar Sünnî hilafet doktrinine ait genel prensiplerinin birçoğunun o dönemde şekillendiğini temellendirmeye çalışarak, araştırmasını Abbâsî erken dönemi olan 132-750/218-833 yıllarıyla sınırlandırmıştır. Yer yer kronolojik yer yer tematik bir anlatı sunumunu tercih eden yazar, ilk İslâm imparatorluğunu kuran Emevîler ve dinî argümanlarla dolu olduğu kadar gerektiğinde silahlı çatışmaya dayanan bir ihtilal propagandası neticesinde onları tahttan indiren Abbâsîlerin tarih sahnesindeki konumlarına işaret etmiştir. Hatta biraz daha ötesinde bu iki devletin, kendilerinden sonra kurulacak olan Sünnî devletlerin ideolojilerine örneklik teşkil edişlerine ve tesirlerine dikkat çekmiştir.

Yazar kitabını girişten sonra önemli başlıklar altında on bölümden oluşturmuştur. İlk bölümde Emevîler'i tahttan indiren Abbâsî ihtilalini tüm boyutlarıyla aktarmış, ihtilale giden süreci gerek İslâm tarihinin temel kaynaklarından gerekse bu konuda önemli çalışmalar yapan modern dönem araştırmacılarının eserlerinden başarılı bir şekilde betimlemiştir.

İkinci bölümde; Abbâsîleri, "er-Rızâ min âli Muhammed" sloganı başta olmak üzere ihtilalin amacına ihanet etmekle suçlayan Şiîlerin ihtilal sonrası uyguladığı muhalefeti ve Abbâsîlerin meşruiyet tartışmalarını yansıtmaya çalışan yazar, "da'vet" sloganının bariz bir şekilde Şiî bir imamı çağırıştırmış olmasına rağmen halifenin Alioğullarından değil de Abbasoğullarından çıkmış olmasının, Emevîleri tahttan indirirken iş birliği yapan bu iki aileyi birbirine düşman yaptığını belirtmiştir. Abbâsîler Ali'yi tahkime razı olmakla, Hasan'ı hilafeti para karşılığında Muâviye'ye satmakla, Hüseyin'i ise Küfelilerin oyununa gelerek hilafeti ele geçirmede başarısız olmakla suçlarken, Şia ise onları ehl-i beyte ihanet etmekle suçlamış, Hz. Peygamberin oğulları olduklarını hatırlatarak ehl-i beytin katledildiği ve imamet haklarının gasp edildiği argümanını kullanıp tıpkı Emevîler'e karşı yürüttükleri propaganda gibi Abbâsîler'e karşı da insanları Allah'ın kitabı ve Peygamber'in sünnetine davet etmeye devam etmişlerdir.

Kitabın üçüncü bölümünde giderek fanatikleşen ve imamın aslında *nass* ile tayin edildiğini söylemeye başlayan Şia'nın marjinal tutumu karşısında, Emevî geçmişini meşrulaştıran Ehl-i Sünnet'in bu refleksinin kısmen de olsa Abbâsî halifelerince onaylandığını ele alan yazar, halife Me'mûn hariç Abbâsîlerin Şiî tehlikeye karşı Sünnî çizgiye tutundukları kanaatine ulaşmıştır. İhtilal öncesinde

Muâviye'yi oğlu Yezid'i halef tayin ederek sünnetten sapan ve hilafeti krallığa dönüştüren kişi olarak ilk dört halifenin sahip olduğu meşruyetten mahrum gören Abbâsiler, Emevileri gâsıp, günahkâr, sefih, cahiliye dönemine dönmeyi arzu eden dinsiz insanlar olarak nitelendirmiş, ancak hilafeti ellerine geçirdikten sonra Emevî taraftarlarının kendileri açısından Şîa kadar tehlike oluşturmadığını fark etmiş olmalıdırlar. Diğer taraftan Şiilerin hilafetteki hak iddialarını dogmatik bir gerçek olarak sunmaları, Sünniler açısından dinin tahrif edilmesi anlamına gelmekteydi. Nitekim Peygamber'de bile olmayan bazı vasıflarla imamlarını vasıflandırmış olmaları, Ehl-i Sünnet'i rencide etmiş ve Emevî hilafetinin tüm geçmişini meşrulaştıran bir reaksiyon doğurmuştur. Böylece Ehl-i Sünnet'i temsil eden ve ağırlıklı olarak Ahmed b. Hanbel'in başını çektiği Ashâbü'l-Hadîs, Emevileri sorgulamak yerine onların iktidara gelişini haklılaştırarak Muâviye ve Emevilerin konumunu güçlendirmiş, böylece Şîa'nın hilafetteki hak iddialarını çürütmeye çalışmıştır.

Yazar kitabın dördüncü bölümünde, Halife Me'mûn'un kendi oğlunu değil de Şîi bir imamı veliaht olarak tayin etmesinin perde arkasındaki olasılıkları tartışmıştır. Halife Hârûnürreşîd'in oğulları olan Emîn ve Me'mûn arasındaki iktidar mücadelesinde, Me'mûn'un mücadeleyi kazanmış olmasına rağmen Bağdat'ta bulunan hilafet merkezini Merv'e taşıması ve İmâmiyye Şîa'sının sekizinci imamı Ali b. Mûsâ'yı Medine'den Merv'e getirterek er-Rızâ lakabıyla veliaht tayin etmesi, onun bugün bile kesin sebepleri bilinmeyen uygulamaları olarak hafızalarda kalmıştır.

Kitabın beşinci bölümünde Abbâsilerin kendi iktidarlarını meşrulaştırmak adına halife ve hilafet kavramlarının içini nasıl doldurdıklarını ve bu kavramları nasıl yorumladıklarını irdeleyen yazar, Sünnî hilafet anlayışının tarihsel köklerini bu dönemle irtibatlandırmıştır. Yazara göre ilk halifeler dinsel otorite iddiasında bulunmamış, bilakis Müslümanların birlik, uyum ve muhafazasına dair pratik ihtiyaçlar için devletleşme yoluna gitmişlerdir. Nitekim dogmatik olamayan hilafet meselesinin saf dinî bir kurum haline dönüştürülmesi daha sonraları olmuştur. Bu dönüşümde, Emevî ve Abbâsî halifelerinin Şîa ile olan rekabetin de etkisiyle imametteki hak iddialarını dinî terim ve argümanlarla savunmaya çalışmış olmaları önemli rol oynamıştır. Özellikle Abbâsî halifelerinin ilahî bir misyona sahip olduklarını düşünmeleri ve bu sebeple el-Mehdî, el-Kâim, el-Mühtedî, el-Murtazâ, el-Mansûr, el-Hâdî, el-Merdî, er-Reşîd gibi resmi hükümdarlık isimleri kullanmaları bunun göstergesidir.

Kitabın altıncı bölümü; Abbâsilerin ihtilal propagandasını yürüttükleri süreçte vadettikleri "hilafeti dinsiz Emevilerin elinden kurtararak İslâm'ın gerektirdiği aslına döndürme" sözlerinin yerine gelip gelmediği, en azından standardı yakalama hususunda başarılı olup

olmadıkları üzerine yapılan analizden oluşmuştur. Kur'ân ve sünnete uygunluğu açısından hilafetin ilk otuz yılı altın çağ olarak kabul edilirken, Emevîler dönemi bir nevi seküler mülk, Abbâsiler dönemi ise altın çağa tam bir dönüş olmasa da İslâm'ın hak ettiği saygınlığa kavuştuğu bir dönem olarak varsayılmış, ancak bunun doğru olmadığını gösteren bir sürü emareye işaret edilmiştir. Örneğin Emevîlerin imametin kendilerine Allah tarafından bahşedildiği söylemi, Abbâsilerde de değişmemiştir. Nitekim Emevîlerle ilişkilendirilen insanın fiillerinde özgür olmadığını iddia eden Cebriyye görüşü, Abbâsilerde insanın yapıp ettiklerini Allah'ın yazdığı kadere bağlama şeklinde karşımıza çıkmıştır. Abbâsi rejimi bu yönleriyle Emevîlerin ideolojik bir devamı sayılabilir.

Yazar kitabın yedinci bölümünde; Abbâsilerin hakimiyet alanı içinde ve dışında kalan gayrimüslimlere yönelik yürüttükleri politikayı ele alarak, Abbâsi hükümetinin İslâm dinini yaymaya yönelik çabaların sınırlı kaldığını ve hakimiyet alanı içinde kalan gayrimüslimleri de din değiştirmeye zorlamadığını ifade etmiştir. Ona göre Abbâsi döneminde zımmilere yönelik bazı kısıtlama ve yaptırımlar uygulamaya konmuş ve ara ara zımmî memurların işlerine son verilmiş olsa da Abbâsilerin iktidara gelişi ile birlikte zımmî nüfusun durumunda dramatik bir kötüleşme olduğu söylenemez. Zira gayrimüslimlerle ilgili kısıtlamalar her zaman titizlikle uygulanmadığı gibi Abbâsiler zaruretten dolayı gayrimüslim devlet memuru istihdam etmeyi sürdürmüşlerdir.

Kitabın sekizinci bölümünde halifelerin dinî otoritelerinin sınırlarına işaret eden yazar, "Yasama ve Yargı" konularının tanzimini ele alarak, şer'î hukukun tedvin ve tahkik yetkisini analiz etmiştir. Şer'î ahkâmın bütün teferruatının keşfedilmesinin fakihlerle iş birliğine giden iktidarın desteği ile sağlanması ve fikhın gelişiminin devletten bağımsız bir süreç olmadığını ileri süren teze karşı, halifelerin ve âlimlerin iş birliğinin sembolik olduğunu ve her iki tarafın farklı otorite alanları geliştirdiklerini ve din-devlet ayırımı yaptıklarını ileri süren tezi mukayese eden yazar, her iki düşüncenin de mutlak doğruluğa ulaşamadığını iddia etmiştir. Ayrıca yazar, halifelerin kamu düzeni ve idareyi ilgilendiren konulardaki yargılama yetkisine ilaveten mezâlîm mahkemelerinde yüksek hâkim sıfatını haiz olduklarının da altını çizerek bu mahkemeler vasıtasıyla halifelerin adliye üzerinde doğrudan kontrol yetkilerinin oluşuna da işaret etmiştir.

Yazar kitabın dokuzuncu bölümünde; Müslümanların dinî yaşamlarına yön veren ritüel ve kuralların araştırılmasının ve bunların Allah'ın iradesine uygunluğunun tayini yetkisinin din âlimlerine ait olduğunu, her ne kadar kadılık yapmaktan kaçınıp bu görevi hoşnutsuz bir şekilde kabul etseler hatta halifelere karşı mesafeli dursalar dahi yine de yöneticiler tarafından saygı gördükleri ve dinî otoritenin

önemli bir kısmını temsil ettikleri kanaatine varmıştır. Kadılık vazifesinden kaçınan âlimlerin camia içinde methedildiklerine, kadılık yapanların ise hicvedildiklerine dikkat çekerek, kadılık yapmanın o dönemde kişinin itibarını yerle bir eden bir teslim oluş anlamına geldiğini belirtmiştir.

Kitabın son bölümü olan onuncu bölümde yazar; Halife Me'mûn'un Ashâbu'l-hadîs'i hedef alan Mihne hareketini analiz etmiştir. Bu soruşturma hareketinin konusu; Mu'tezile'nin inanç esaslarından birisi olan *halku'l-Kur'ân* meselesidir. Halife Me'mûn, ölümden kısa süre önce Kur'ân'ın yaratılmışlığı tezine dayanan bu doktrin üzerinden Bağdat başta olmak üzere ülke sınırları içindeki kadı, fakih ve hadisçilerinin sorgulanmasını emretmiştir. Kur'ân'ın yaratılmışlığını kabul etmeyenler, Kur'ân'ın ezeli olduğunu savunarak sadece Allah'a izafe edilebilecek olan yaratılmamışlık sıfatını Kur'ân'a da izafe ederek Allah'ın tek ezeli oluşuna hâlel getiren, dolayısıyla şirke ve küfre düşen cahil kimseler olarak kabul edilmişlerdir. Bu yüzden Mihne döneminde idarî görev üstlenmekten, hadis rivayet etmekten ve kadılık yapmaktan men edilmişlerdir. Bunun da ötesinde bu kimselere şiddet uygulanmış ve ölüm tehdidiyle karşı karşıya kalmışlardır.

Yazar, "Değerlendirme ve Sonuç" kısmında; bazı çalışmalarda gündeme getirilen İslâm dinini siyasetle iç içe bir din olduğundan hareketle teolojiden uzaklaşıp siyasî meselelere daha çok karıştığı, Hristiyanlığın ise İslâm'a nazaran daha uhrevî bir din olduğu şeklindeki kıyaslamadan söz etmiştir. Ardından bu kıyaslamaya, her iki kültürde din-siyaset ilişkisi konusunda farklı düşüncelerin ortaya çıkışını ve farklı deneyimlerin yaşanmış olmasını dogmatik bir meseleden ziyade tarihsel bir olgu olarak ele alınması gerektiğini söyleyerek itiraz etmiştir. Zira İslâm'ın devletsiz bir kabile toplumu içinde ortaya çıkması, Müslümanlara kendi devletlerini kurma imkânı vermişken Roma İmparatorluğu gibi güçlü bir devlete tâbi olan Hristiyanların uzunca bir süre siyaset ile ilgilenmeleri mümkün olmamış ve onlar devlet değil kilise kurumu altında örgütlenmişlerdir. Her iki deneyim de sonraki süreçte din-siyaset arasındaki ilişkilerin formüle edilmesindeki en önemli etken olmuştur. Dolayısıyla İslâm dünyasındaki din-siyaset ilişkisi meselesi [önemini atlamamak gerekse de] teolojiden daha çok tarihin konusudur ki yazarın kitap boyunca verdiği sayısız örnek bunu ispat etmeye matuftur.

Kanaatimizce; beşerî ve tarihsel olan hilafet müessesine sahip olmadığı bir anlam yükleyip kaynağı Kur'ân ve sünnete dayanan bir kavram kimliği kazandırma çabaları, *nassın* siyaset hakkında açık ve bağlayıcı kurallar koymadığı, işin Müslümanların içtihadına bırakıldığı gerçeğine ters düşmektedir ki bu yazarın da temel tezlerinden

biridir. Nitekim vahiy ve sünnetten Peygamber'in yerine geçecek kişinin tam olarak kim olduğu konusunda faydalanamayan Müslümanlar, geleneksel kriterlerine dönmek durumunda kalmışlar ve kabile adetlerinin de göz önünde bulundurulduğu bir seçimle başa geçecek halifeyi tayin yoluna gitmişlerdir. Yazarın, böyle bir siyasetin şekillenmesinde tarihsel koşulları dinî ilke ve düsturlardan çok daha belirleyici sayması, Müslüman liderlerin kutsal metinlerden daha ziyade pratik ihtiyaçları dikkate aldıklarını vurgulaması doğru bir tespittir. Buna göre hilafetin dinî bir kurum olup halifenin otoritesinin Allah'a dayandığı, dolayısıyla yöneticiye itaat etmenin ilahi bir emir olduğu şeklindeki inancın kökleri vahiy ve sünnetten ziyade tarihi koşul ve zaruretlerde aranmalıdır. Zaten hilafet beşeri ve tarihsel bir müesseseden fazlası olmayıp, din-siyaset ya da din-iktidar ilişkisi teolojiden çok tarihin konusu olarak bilimselliğini korumalıdır.

Emevî ve Abbâsî taraftarlarının kendi aralarında ve Şîa ile karşılıklı birbirlerini acımasızca eleştirmelerine rağmen, Abbâsî rejiminin Emevîlerin ideolojik devamını anımsatan uygulamaları, cebri anlayışın büyük oranda kaderî anlayışa dönüşmesi, Şîa'nın marjinallikte ileri gitmesine Ehl-i Sünnetin gösterdiği reaksiyon ve daha birçok konuda yazarın tespitleri elimizdeki çalışmanın sadece İslam Mezhepleri Tarihi alanına dair değil aynı zamanda Kelam alanına dair önemli konuları bünyesinde barındırdığının delilleridir. Özellikle İslam mezheplerinin teşekkül dönemini oluşturan beşerî ve tarihi olayların, Temel İslam Bilimleri alanı dışındaki bir araştırmacının bakış açısıyla mukayese etme imkânı sunması açısından bu çalışmayı önemsiyoruz. Ancak yazarın kendi alan disiplini açısından kullandığı terminolojinin doğruluğunu kabul etmekle birlikte, zaman zaman halife için "Cemaat lideri", rivayet kelimesi için "hikâye", Küfe'de teşekkül eden Keysâniyye fırkası için "başka bir Şîi muhalif parti" ifadelerini kullanması dikkat çekicidir. Ayrıca "Muâviye ve ardılları", "Peygamberin dinsel karizması", "Mekke aristokrasisi" gibi kullanımlarının yanında; Abbâsî da'vet hareketini bir nevi misyonerlik hareketi olarak nitelemesi ve uydurma hadisler için "dolaşıma sokuldu" ifadesini birkaç yerde tekrarlaması, alanımıza özgü olmayan kullanımlar olarak kaydedilmelidir.

Yazar araştırması boyunca gerçekleştirmek istediği amaç ve hedeflerine başarılı bir şekilde ulaşmış, ideolojik olmaktan ziyade akademik bir üslup sergilemiştir. Zaten kitap bu yönüyle genel okuyucu kitlesinin üzerinde araştırmacılara ve akademisyenlere hitap etmektedir. Bununla birlikte çalışmada sade ve akıcı bir dil kullanılmış yazarın ele aldığı konular, İslam Mezhepleri Tarihi alanına özellikle sorgulayıcı ve eleştirel bakış açısıyla bu konuların yeniden gözden geçirilmesi bakımından önemli katkılar sunmuştur. Bu bakımdan kitap, İslam Mezhepleri Tarihi alanında çalışanların ilk elden okuması gereken özellikle de lisansüstü çalışanların mutlaka faydalanması gereken bir kitaptır.

Neticede yazar, din-siyaset ya da din-iktidar ilişkisine dair tarihi süreç içerisinde Müslüman toplumların en tartışmalı konularından birini ele almış, tatmin edici izahlarıyla okuyucuda merak uyandırmayı başaracak ve beklentilerini fazlasıyla karşılayacak bir çalışma ortaya koymuştur. Bu kitap, aynı zamanda İslam Mezhepler Tarihi ve Kelam Anabilim Dallarının konularını içeren, son şeklini alana kadar alanının uzmanı olan pek çok akademisyenin çalışmalarının ve birincil kaynakların yanında konuyla ilgili diğer araştırma eserlerinin tetkik edilerek yoğun bir çaba ve özveriyle metne yansıtılmaya çalışıldığı başarılı bir doktora çalışmasıdır.